

մաններու մէջ փակել և զՀայաստան, շնորհակալութիւն գրուի իւրեն և ծանուցուի դեսպանաց թէ հաճոյ է և մեզ այս :

Յիրաւի գրուած և կնքուած էին դաշինք ի մէջ երկոցուն ժողովրդոցս, որ երբեմն իրարու հակառակորդ վիճողք էին ի վերայ ծովու. ինչպէս յայտնի է ի յերկար գրուածոց որ կը պահուին ի դիւանըս վենետիոյ. ուր կան և պատճէնք թղթոց քահանայապետին առնոսա, առ Յովհաննէս անուանեալն բրինձ Անտիոքայ, առ Ասպետոս, և այլն. և անոնց յայտնի խորհուրդն արշաւելոյ յԱղեքսանդրիա ի 1370. բայց այն գրութեանց մէջ Հայաստանի անուան յիշատակութիւն չկայ, այլ միայն կիպրոսի. որով յայտնի կ'ըլլայ թէ ըստ գրութեան ծերակուտին՝ այն ամենայն սահմանուած էր յառաջ քան ըզդիմել դեսպանաց թագուհւոյս Հայոց՝ առ թագուհին ծովու :

Շարունակելի

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԹԵՌԴՈՍԻԱ - ԿԱՖԱ ՔԱՂԱՔԻՆ ՏԱՌԻՈՅ

ԵՒ ԱԶԳԻՍ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՍ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Բազմավիպիս նախընթաց պրակաց մէջ խօսելով, փոքր ի շատէ, Անեցի Հայոց դէպ ի Ռուսաստան գաղթելուն մասին, մասնաւորապէս ի Կամենից և ի Նոր-Նախիջևան¹, անհրաժեշտ հարկ մի էր մեզ, խօսիլ օրագրիս էջերուն մէջ, ի Տաւրիա կամ ի Ղրիմ, և առանձինն ի Թէոդոսիա գաղթող ազգայնոց մասին. վասն զի այս քաղաքը, իւր աշխարհագրական դրիւք և շահավաճառութեան յարմար ծովածոցով, սիրելավայր և կեդրոնատեղի եղած է Հայ գաղթականաց համար, և արդէն ի Կամենից և ի Նոր Նախիջևան գաղթող Հայկազունք աստի ի Թէոդոսիոյ չուել զնացել են այն աշխարհները² :

Անհրաժեշտ հարկ զրուցեցի. վասն զի թէ ի Կամենից և թէ Նախիջևան անցողաբար և քիչ ժամանակ մնացեր եմ, մինչդեռ ի Թէոդոսիա երկար միջոց բնակելով, և աչքի առաջ ունենալով ազգիս հին և նոր յիշատակաց արժանի շինութիւնք՝ որք այս կողմերս, քաղքին մէջ և դուրսը, ամէն քայլափոխի՝ հետաքննին աչաց առջև կ'երևնն, ինչպէս հնաշէն և հոյակապ եկեղեցիք, ամրակուռ մատրուներ, քաղ-

1. 1885 էջ 24... 1886 էջ 284...

2. Ի Կամենից 1531ին, ի Նախիջևան 1778ին.

ցրահամ ջրոց աղբիւրք, քարակոփ խաչք և խաչքարինք հայ վեր-
տառութեամբ... Բաց յայսցանէ հմտալից հետազոտութիւնք բա-
նիբուն մարդկանց զկազարաց աշխարհէ և առհասարակ զՏաւ-
րիոյ, յորս ազգիս գաղթականութեան մասին, նորանոր տեսու-
թիւնք յերևան կ'ելնան, ի վաղուց ինձ գրգիռ կը լինէին, գրել և
հաղորդել հեռաւոր ազգայնոց՝ Բազմավիպիս միջոցաւ, ի Ժ. դարէ և
այսր Տաւրիացի Հայ գաղթականաց տխուր և այլ երբեմն մխիթա-
րական պատմութիւնք, մատնանիշ անելով նոցա յիշատակաց ար-
ժանի գործունէութիւնքը և աշխարհաշէն բարքը, որք յարակից են
քաղաքիս անցելոյն հետ։ Այլ որովհետեւ Թէոդոսիոյ ապագայն ե-
րերուն դրութեան մէջ էր և նորա հզօր հարեանն և նախանձորդ
Սեաստոպոլ՝ ամենայն միջոց ի գործ կը դնէր, զԹէոդոսիա նկուն դրից
մէջ պահելով իւր վիճակը օր ըստ օրէ փառաւորելու, ահա այդ դը-
րութիւնը քաղաքիս՝ ինձ արգելք կը լինէր հրատարակելու քաղա-
քիս և ազգիս մասին հաւաքած տեղեկութիւնքս։

Այդ երերուն դրութիւնը, անշուշտ իւր վախճանը մօտեցած տես-
նալով, անցեալ տարի (1890) գնալով զայրացաւ. գրեթէ համօրէն
Ռուսաստան այդ խնդրով պարապեցան. ոչ թէ միայն Ղրիմցի
լրագիրք, այլ և մայրաքաղաքաց ծանրակշիռ թերթերը Պետրբուր-
գի և Մոսկուայի՝ մի շարք երկար յօդուածոց նուիրեցին խնդրոյս։ Ըն-
թերցողք անտարակոյս կը հասկնան որ՝ առանձնական երկու քա-
ղաքաց շահերը չէին որ կը խօսեցնէին մայրաքաղաքաց թերթերը,
այլ ընդհանուր ազգային շահը։ Թէոդոսիոյ կամ՝ Սեաստոպոլի, այս
երկու քաղաքաց միոյն նաւահանգիստը բաց պիտի լինէր վաճառա-
շահ նաւերու համար, հարաւային և միջին Ռուսաստանի բոլոր հում
ապրանքը պիտի իջնէր այն նաւահանգիստը և անտի պիտի անցնէր
յեւրոպա, դիւրակենցաղ կենաց հազար ու մէկ տեսակ ապրանք եւ-
րոպայէ ի Ռուսաստան բերող նաւերուն միջոցիւ։

Սեաստոպոլ արդէն այդ առանձնաշնորհութիւնը կը վայելէր ա-
րեւելեան երկրորդ պատերազմէն վերջը. ուստի քաղաքացիք ամենայն
ջանք և գործք ի կիր արկին այդ շահաւէտ առանձնաշնորհութիւնը
ընդ միշտ իրենց քաղաքին սեփականելու։

ՍԵԻԱՍՏՈՊՈԼ ԹԷ ԹԷՈԴՈՍԻԱ

Վերնագրով երկայնաճառ յօդուածները պարզեցին խնդիրը, իւ-
րաքանչիւր յօդուածագիր իւր մտաց համեմատ փաստեր ի մէջ բե-
րելով։ Սեաստոպոլցիք և նոցա հետ համաձայն այլ շատ նշանաւոր
անձինք, որք բաց ի անձնական շահէ, բարոյապէս իրենք զիրենք
պարտական կը ճանչնային Սեաստոպոլի շահը պաշտպանել, ձայն
վերցուցին թէ՝ « Սեաստոպոլ արժանաւոր է ամենայն առանձնաշը-
նորհութեանց, նա Ա. արեւելեան պատերազմին միջոց պատուար

կեցած է Ռուսաստանի, յինքն ընդունելով թշնամեաց բիւրաւոր ռումբերը, նորա ծովը և սարերը ներկուած են ազգին բիւրաւոր երիտասարդաց արիւնով։ Սեաստոպոլի շահը՝ բոլոր Ռուսաստանի շահըն է ։ Այս զօրաւոր ձայներու դիմաց, որք ընդարձակ աշխարհին մէջ ամէն կողմէ և ամէն անկիւնէ իրենց արձագանքը ստացան, աւելի զօրաւոր ձայն և փաստեր կարեւոր էին ցուցանելու, որ առաջարկեալ խնդրոյն թէոդոսիոյ նաւահանգիստը առաւել նպաստաւոր է ։ Սակայն այդ գործին ձեռնամուխ լինելու մեծ խոհեմութիւն և շրջահայեցութիւն կարեւոր էին, միանգամայն աշխարհագրական և տնտեսական, նոյնպէս և պատմական հմտութիւնք, որպէս զի Սեաստոպոլի շահը մէկդի թողլով, նշանակուի թէոդոսիոյ նաւահանգիստը առանձնաշնորհ վաճառաշահ ծոց Սև ծովու վերայ ։

Եւ ահա այդ գործին ձեռք զարկաւ, և յաջողեցաւ հայկազն Լէոնիդ Մազիրեան, Տէրութեան խորհրդականը (Conseiller d'Etat), որ կաֆայիցի է ծննդեամբ, և բեռորդի միւս այլ պաշտպանին թէոդոսիոյ՝ գերահանճար ծովանկարչի ֆովհաննու Այվազեան ։

Սորա՝ Մազիրեանի գրածը, նախ իրրեւ ծնունդ հայկական մտաց և ապա իբրեւ խոհական և իմաստալից փաստաբանութիւն ներկայ խնդրոյս մասին, արժանի է օրագրիս հետագայ պրակաց մէջ ամբողջապէս հայ թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայել ։

Խոստացայ արդէն, քաղաքիս պատմութիւնը գրելու միջոց մատնանիշ անել ազգիս յիշատակի արժանաւոր անձինք և արարք՝ զըրուցեցի որ քաղաքիս պատմութեան հետ յարակից են և մերայնոց գործունէութիւնք, վկայ խօսքերուս են արդէն, և ազգայնոցս տեղական գործունէութեան, անցեալ տարուան և ի մօտաւոր անցելում, աստ ի Ռուսաստան հանդիսացեալ նշանաւոր անձինք ազգիս...

Նաւահանգստի խնդրոյ մասին կազմուած յանձնաժողովը (որ կարելի է զրուցել վայելչապէս վեհաժողով), զի կը նախադահէր ի ժողովին ինքնակալ կայսրն, անդամակցութեամբ թագաժառանգին, անդամ էր ժողովոյն և հայկազն նախարարն Դելիանով, ի նկատի ունենալով Պ. Մազիրեանի գրածը, բազմութեամբ քուէից որոշեց, նշանակել թէոդոսիոյ ծովածոցը բաց նաւահանգիստ վաճառաշահ ռուս և օտար նաւերու, Սեաստոպոլինը՝ որոշելով լինել կայարան ռուս մարտիկ նաւերու։ Նորաչէն ծովաթումբերու և մեծամեծ ամբարանոցներու համար արքունի գանձարանէն վճարել միլիոնաւոր ռուբլիներու գումարը։ Այս որոշողութիւնը եղաւ 1890 Մայիս 14ին. քիչ վերջը կայսերական հրովարտակը տպագրուեցաւ Ռուսաստանի բազմաթիւ թերթերուն մէջ, յորում բաց ի նաւահանգստին խնդրէն կը ծանուցուէր շուտով սկսելի երկաթուղւոյ¹ մասին որ պիտի կա-

1. Արդէն երկաթի ճանապարհի գործունէութիւնը սկսուած է, և ներկայ տարւոյս մէջ պիտի աւարտի։

պէ գթէողոսիա բոլոր Ռուսաստանի հետ ի դիւրութիւն վաճառակա-
նութեան: Այսպէս ուրեմն, երբեմն Գենուացւոց ժամանակ, հայու-
թեամբ վաճառաշահն թէողոսիա, դարձեալ քիչ տարիներու մի-
ջոց պիտի հասնի կամ՝ գերազանցէ ծովային Հայաստանու¹: Այլ
մեր փութամբ տալ մի ընդհանուր տեսութիւն թէողոսիոյ ծովածո-
ցին և այնոր ափերուն մօտ ազգիս անցելոյն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Տարիական թերակղզւոյն արեւելեան ծայրը, Սև ծովուն եզերք,
չինուած է նախաքրիստոսեան հին քաղաքը թէողոսիա. ի հարա-
ւոյ, յելից և ի մօտից արևու կը բարձրանան կաւեղէն բլուրներ, որոց
վերին մասը լերկ, այլ ստորին մասը ծածկուած է քաղցրաճաշակ և
գինեբեր այգիներով:

Ծովը՝ յարեւելից մասն գալով, մտած է ցամաքին մէջ, մեր երկա-
թագիր (Տ տիւն) տառին վերին կիսաձևով, որ և ընդարձակ տարա-
ծութեամբ և խոր յատական ապահով նաւահանգիստ է մեծամեծ
նաւերու: Քրիստոսեան թուականէն 600 տարի առաջ, նշանաւոր
եղած է թէողոսիա ծաղկեալ ծովային վաճառականութեամբ, այլ ի
միջին դարս, փոխելով իւր անունը ի Կաւա (Կաֆա), ի ծայր փա-
ռաց հասած է Գենուացի և Հայ վաճառականաց ձեռքով: Ի Ժ դա-
րէ և այսր յաճախած են Հայք այս վաճառաշահ նաւահանգիստը,
որոյ վկայք են ցարդ մնացած քանդակագործ և այլ գրաւոր աւան-
դութիւնք: Յառաջին կէս Ժ. դարու, կէս միլիոն հայասեռ ժողո-
վուրդ, և ըստ գրելոյ մի հայկական յիշատակարանի, « իշխանք և
ազնուականք » բնակութիւն հաստատած են քաղաքիս մէջ, նոյնպէս և
քաղաքէս դուրս՝ սարերուն վերայ ու հովտաց մէջ, առաջ ժամուան
ճանապարհ, ընդարձակ տարածութեան վերայ, ի թէողոսիոյ մինչև
ցՍ. Խաչ, հայկական քաղաքը (առ Գենուացւովք աղաւաղելով Սուր-
խաթ եղլէ, այժմ՝ Հին-Ղրիմ), և ի Ս. Խաչէ մինչև ցՂարապապար 65
վերստ հեռաւորութեան միջոց շինած են հարիւր հազար տուն, լեռնե-
րը և սարերը զարդարել են խաչապսակ եկեղեցեօք և վանորէիւք, եկե-
ղեցեաց թիւը մինչև հազարի կը հասցնէ հին յիշատակարանը, « շինե-
ցաք եկեղեցիս հազար » զրուցելով Այս թիւը, անշուշտ չատերուն,
չափազանցօրէն զրուցուած կ'երևի, այլ մեք որ ականատես եղած եմք
բազմաթիւ կիսաւեր քարուկիր ազգային եկեղեցեաց, Ղրիմու սա-

1. Առ Գենուացւովք Armenia Marittima կոչուած է Կաֆա:

ընտրուին վերայ, այնպէս կը համարուէր, որ՝ եթէ ոչ հոյակապ եկեղեցեաց, այլ ամրակուռ և փոքրագիւր մատրանց թիւը, կարի շատ եղած է 1330—1475 թուականաց միջոց, Այդ եկեղեցեաց միմեծ մասը, բուն թէոդոսիոյ մէջ շինուած են, հնագոյնք՝ Գենուացւոց պարսպին ներքնակողմը, նորաշէնք պարսպէն դուրս, հայկական պարսպին մէջ, և այլ շատեր հայկական պարսպէն ևս դուրս մնացել են: Այսպէս մեծ եղած է, Անեցի Ղրիմաբնակ Հայ ժողովրդոց ժամասիրութեան և եկեղեցաշինութեան եռանդը ժամանակաւ: Շէն և պայծառ հնչած են այդ եկեղեցիք, յընթացս 145 տարիներու հայկական ժամասացութեամբ: 1475 թուականին շատ պակսած է Հայոց թիւը, որով և եկեղեցեաց մի մասը, անծուխ և աւերակ մնացել են. այլ վերջին գաղթականութիւն ազգիս (1778) ի Տաւրիոյ յիկատերիներսլաւ, Դոնեան աշխարհքը, բոլորովին անմարդի և անհայ թողած է, երբեմն հայութեամբ հոյակապն Կաֆա, որով և եկեղեցիք դարձել են բոյն ջրղջկանց և բուէճից:

Սակայն աւերակն ևս Կաֆա, միշտ սիրային անկիւն մի գրաւած է հայ անեցի գաղթականաց սրտերուն մէջ, և մինչև ցայսօր քաղցրալուր կը հնչէ այն անունը հայ ականջաց: Անցեալ դարու մի հայ գրիչ պանծանօք կը գրէ,

« Կաֆա քաղաք ծովահայեաց, եկեղեցիքը զարդարուած ».

Արդեօք ազգիս կրած բազմապատիկ վիշտերն են, այս քաղաքիս մէջ այդ սիրոյ զգացման շարժառիթը, թէ բիւրաւոր նահատակաց արեան գետերը, որք ողողած են քաղաքիս հողն և գետին:

Որպէս և իցէ թէոդոսիա քաղաքը յընթացս հարիւրաւոր տարիներու, բիւրաւոր աղգայնոց գործունէութեան ասպարէզ եղած է, և կ'արժէ ազգայնոց այս քաղաքին հին և նոր պատմութեան՝ ծանօթ լինել:

Հ. ՔԵՐ. Վ. ՔՈՒՇՆԵՐՆԱՆ

Շարունակելի

1. Որպէս զի ամէն տողի չհարկադրիմք ծանօթութիւնք յաւելուլ, կը կանխեմք զրուցել, որ առաջիկայ պատմական յօդուածս բաղկւի ևմբ գըլխաւորաբար յիշեալ աղբիւրներէ:

Յիշատակարանք Օդեսսայի հնագէտ ընկերութեան, ի ռուս լեզու. Պատմութիւն Կազարաց աշխարհի Փիլիսո. Bruun. Կաճառորդ գիտութեանց աւագանային Ս. Պետրբուրգի, ի Գաղղ. լեզու. Անտիպ Պատմութիւն թեոդոսիոյ Փ. Լազորիոյ. ի գաղղ. լեզու.

Ազգային աղբիւրք. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհս Վ. Հ. Մինասայ Բժըկեան, և այլ անտիպ յիշատակարանք: